

JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ CZĘŚCI CIAŁA LUDZKIEGO (RĘKA, NOGA I ICH ELEMENTY) UTRWALONY W NAZWISKACH NIEMIECKICH I POLSKICH

Słowa tematyczne: onomastyka, antroponimia, językowy obraz ciała ludzkiego, nazwiska polskie, nazwiska niemieckie

1. UWAGI WSTĘPNE

Ciało ludzkie stanowi przedmiot badania różnych dyscyplin naukowych: biologii, fizjologii, medycyny, stało się również przedmiotem refleksji filozoficznej (Maćkiewicz, 2006, s. 10). Ponadto zajmują się nim językoznawcy zarówno w aspekcie semazjologicznym, jak i onomazjologicznym, ponieważ nazwy części ciała są istotnym składnikiem słownictwa potocznego każdego języka. Bardzo często występują jako komponenty związków frazeologicznych, jak również źródło neosemantyzmów tworzonych w procesie metaforyzacji, rzadziej metonimizacji. Somatyzmy¹ znalazły także odbicie w przezwiskach antroponimicznych, funkcjonujących już w staropolszczyźnie (Cieślíkowska, 1998, s. 131–132). Ich nominacja i semantyka zależne były od emocjonalnego stosunku i intelektualnej oceny nazywanego do nazywanego.

Celem niniejszego artykułu jest odtworzenie językowo-kulturowego obrazu ciała ludzkiego utrwalonego w nazwiskach odprzezwiskowych, ukazanie zależności między cielesnością a sposobem myślenia i postrzegania świata, „ludowych wyobrażeń o świecie” (Bartmiński, 2007, s. 42) zarówno na gruncie polskim, jak i niemieckim, przedmiotem zaś — konceptualizacja somatyzmów odnoszących się do elementów ludzkiej ręki i nogi, które odzwierciedlone zostały w polskich

¹ Przez pojęcie somatyzm rozumiem za Kirą Giułumianc i Emilią Kozarzewską (1978) także określenie nazwy części ciała.

oraz niemieckich nazwiskach wyekscerpowanych z leksykonów i opracowań antroponimicznych. Analiza kontrastywna ma na celu ukazanie mechanizmów tworzenia nazw osobowych od somatyzmów w obu językach przy założeniu, że przyczyn może być dużo, a kontekst nadania protonazwiska jest dziś nie do odgadnięcia. Deszyfracja jego wydźwięku odbywa się z perspektywy odbiorcy, który kieruje się utrwaloną w języku rejestrem konotacji towarzyszących apelatywom. Podczas procesu tworzenia protonazwisk derywowanych od somatyzmów zwraca się uwagę na nieprototypowe cechy desygnatu, które są najbardziej wyraziste i wyróżniają go spośród innych. Konceptualizacja tych nazw opiera się na potocznej wizji świata, którą cechuje antropocentryzm i konkretność (Ziajka, 2014, s. 115). Język ujmuje świat „z punktu widzenia konkretnego człowieka, jego elementarnego, codziennego, egzystencjalnego doświadczenia” (Bartmiński, 1993, s. 125).

Ze względu na ograniczenia wydawnicze opis materiału językowego skupia się głównie na frazeologii. Jest to fragmentaryczna charakterystyka, nie uwzględnia bowiem innych działów leksyki oraz kwestii fonetycznych i morfologicznych. Tło kulturowe opisu wymaga zaś uwzględnienia przesądów, wierzeń i praktyk związanych z ciałem, które najczęściej nie są utrwalone w odrębnych formułach słownych. Jak pisze Jerzy Bartmiński, „Poprzez analizę danych językowych można docierać do sposobów postrzegania i konceptualizacji świata przez człowieka, do psychospołecznych mechanizmów kategoryzacji zjawisk, a więc poznawać mentalność mówiących” (2007, s. 14–15).

2. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ RĘKI I JEJ ELEMENTÓW NA GRUNCIE POLSKIM

Ręka w kulturowo-językowym ujęciu jest szczególnie istotną częścią ciała, konceptualizowaną jako „narzędzie pracy” (Filar, Głaz, 1996, s. 204). Zauważyć to można w wyrażeniach: *wysilek rąk* ‘praca’ (SF II, s. 690), *ręce do pracy* (SF II, s. 26). Podobne obrazowanie widoczne jest w zwrotach: *żyć z pracy własnych rąk* (SF I, s. 744), *urabiać ręce po łokcie* (SF I, s. 408). Symbolika ręki związana z pracą przywołuje pozytywne konotacje. Mogła również wywierać wpływ na powstanie nazw osobowych, które tworzą od apelatywów poprzez użycie metaforyczne bądź metonimiczne. Indywidualizowały one człowieka, wskazując na jego profesję według modelu metonimicznego WYKONAWCA ZA NARZĘDZIE (por. Rutkowski, 2007, s. 93). Tu narzędziem pracy jest ręka. Mogła być ona *silna, twarda, żelazna* ‘o człowieku wymagającym’ (SF II, s. 26) albo *miękka* ‘o kimś pobłażliwym, mało stanowczym’ (WSF, s. 440). Można także o kimś, kto nigdy się czymś nie zajmował, powiedzieć, że *nie miał czegoś*

w *ręce*. Określenia ręki charakteryzują człowieka ze względu na posiadane umiejętności lub ich brak: *fachowa, mistrzowska ręka* (SF II, s. 25), *złote ręce* (WSF, s. 443). Ktoś może mieć *dziurawe, gliniane ręce* ‘często upuszczać trzymane przedmioty, być niezręcznym’ (WSF, s. 440) lub *mieć dwie lewe ręce*, czyli ‘nie kwapić się do pracy’ (WSF, s. 440). Ręka w wielu kontekstach jest semantycznie bliska rzeczownikowi *człowiek*. Może być zatem *karząca, katowska, czuła czy troskliwa* (SF II, s. 25). Zwrot *oddąć coś w dobre ręce* oznacza ‘powierzyć coś lub kogoś dobrej, uczciwej, zaufanej osobie’ (WSF, s. 439).

W procesie tworzenia nazwy osobowej *Ręka* niewątpliwie dużą rolę odegrał wygląd zewnętrzny. Zdaniem Johna Lyonsa „język (...) odzwierciedla strukturę biologiczną, jego naturalne ziemskie środowisko, jego sposób poruszania się, a nawet kształt i proporcje ciała” (Lyons, 1989, s. 292). Ręce mogły zatem być *za długie, za krótkie, krzywe*. Nazwy najczęściej tworzone za pomocą formantów słowotwórczych z dominującą funkcją ekspresywną, np. *Rąkal, Rąkała, Rękal, Renkal, Rąkas, Rękas, Renkas, Rękaś*, niekiedy mają one charakter pejoratywno-żartobliwy: *Rękar, Renkar* (Breza, 1985, s. 33–34). Ponadto w zbiorze nazwisk od protonazwiska *Ręka* (najstarsze poświadczenie datowane na 1393 rok, SSNO IV, s. 465), znanego także w wariantach *Reka, Renka*, znalazły się inne derywaty z podstawowym -s w części sufiksальной: *Rękis, Rękosz, Rąkus, Renkus, Renkusz*.

„Wpisanie ręki w szerszą ramę pojęciową — całego ciała ludzkiego — w naturalny sposób akcentuje podwójność rąk” (Filar, Głaz, 1996, s. 201). Nawiązuje do niej zwrot *mieć dwie lewe ręce* i umiejscowienie rąk prawej i lewej po dwóch stronach ludzkiego ciała. Ma to również wpływ na konceptualizacje przezwisk antroponimicznych. Określona perspektywa oglądu oraz kontekst pragmatyczno-językowy przesuwają punkt ciężkości z wyglądu zewnętrznego ku działaniu rąk, ich utrwalonym funkcjom. W konsekwencji powstało protonazwisko *Mańkut*, które w SJP Dor objaśnia się jako ‘człowiek posługujący się lewą ręką przy czynnościach, które zazwyczaj wykonuje się prawą’. Występuje także w formach wariantywnych powstałych w wyniku przekształceń fonetycznych: *Mankut* oraz *Majkut*. Ta ostatnia powstała wskutek afryktywacji spółgłoski półotwartej. Od niej derywowano formy patronimiczne *Majkutewicz* oraz *Majkutowski*. Człowiek leworęczny był również określany dziś gwarową formą: *warda* (SGPKar V, s. 97), która także występuje jako nazwisko. Jego najstarsze poświadczenie pochodzi z 1350 roku: *Pauli dicti Warda* (SSNO VI, 20). Rzeczownik *warda* stał się podstawą słowotwórczą dla form: *Ward, Wardach, Wardal, Wardała, Wardalka* i innych (zob. Rymut, 2001, s. 654). Nazwy obiektów nominacji z tym somatyzmem najczęściej tworzone za pomocą formantów słowotwórczych z dominującą funkcją ekspresywną.

Ręka składa się z mniejszych części, takich jak łokieć czy dłoń. Ich wielkość może służyć jako cecha stała, do której porównuje się wielkość danego przedmiotu. Tak doszło do powstania jednostki długości o nazwie *łokieć* (Krawczyk-Tyrpa, 1987, s. 59). Wyraz ten definiowany jest w SJPDor jako ‘dawna miara długości wynosząca 576 milimetrów; listewka tej długości używana dawniej do mierzenia tkanin’. Wywodzący się z Kujaw wnuk Konrada Mazowieckiego — Władysław — znany był ze swego niewielkiego wzrostu, stąd przydomek *Łokietek* odnoszący się do średniowiecznej miary długości zwanej *łokciem*. Antroponim ten jest również używany współcześnie jako nazwisko, co odnotowano w „Słowniku nazwisk używanych w Polsce na początku XXI wieku”. Oprócz formy *Łokietek*, mającej najwięcej nosicieli, występuje nazwisko *Łokietko*, dalej *Łokieć* w formie podstawowej oraz z jednostkowymi wariantami *Łokiec* i w postaci zniemczonej: *Lokietz* (Rymut, 2003).

Podobną funkcję pełni dłoń, co ilustruje zwrot *mieć coś w dłoni*. Towarzyszące percepcji wzrokowej wartościowanie obejmuje jej kształt oraz wielkość. Dłoń może być *krzepka, spracowana, żylasta, zgrabiała* (SF I, s. 170). „Ze względu na możliwość ułożenia, uformowania dłoni język polski wyróżnia dwa odrębne kształty: pięść (zwinęta, z mocno zaciśniętymi palcami) oraz garść (palce lekko zgięte, część środkowa lekko skulona)” (Filar, Głaz, 1996, s. 202). Oba *nomina anatomica* służą do określania małej ilości i dały początek przezwiskom: *Dłonia*, *Dłoniak* z wariantem *Dłuniak* oraz *Dłunik*. Formanty *-ak* oraz *-ik* pełnią funkcję deminutywną i patronimiczną. Przywołują więc kognitywne pojęcie ojca i syna, relacji między nimi, lub też młodego chłopca (Skowronek, 2001, s. 140, 142). Podobnie od antroponimu *Garść* (por. ap. *garść* ‘ręka albo dłoń skrzywiona dla garnięcia lub objęcia czego’ SL II, s. 28) powstały formy deminutywne: *Garścik*, *Garstak*, *Garstek*, nacechowane ekspresywnie: *Garściela*, *Garszczal*, jak również przynależnościowe typu *Garstków* oraz patronimiczne *Garstkiewicz* z wariantywnym *Garsztowicz*. Forma *Garścia* (i jej wariant *Garsta*) powstała wskutek derywacji paradygmatycznej.

Brak w antroponimii polskiej formy podstawowej utworzonej od leksemu *pięść*. Pojawia się natomiast w SSNO (IV, s. 224) pod datą 1477 postać *Piąstka* utworzona od rzeczownika *piąstka* w znaczeniu ‘mała pięść, *parvus pugnus*’ notowana już w *Słowniku staropolskim* (Sst VI, s. 79). Nazwisko *Piąstka* jest również współcześnie używane w Polsce, pojawia się także wariant *Pięstka* oraz derywowana za pomocą formantu *-ik* forma patronimiczna *Piąścik* (Rymut, 2003).

Określeń palców również używano w funkcji jednostek miary długości i szerokości: *długość na kciuka*, *szeroki na palec*. Grubość palca służyła za miernik grubości przedmiotów o zbliżonych kształtach, na co uwagę zwraca Anna Krawczyk-Tyrpa (1987, s. 59). W procesie tworzenia przezwisk antroponimicznych towarzyszące percepcji wzrokowej wartościowanie obejmowało kształt

i wielkość. W taki sposób mogła zostać utworzona nazwa osobowa *Kciuk*. W antroponomii polskiej występują warianty fonetyczno-graficzne tego nazwiska: *Kczuk*, *Ksiuk*, *Kschuk*, *Chciuk* (Rymut, 2003) oraz formy zdrobniałe bądź patronimiczne: *Kciuczek*, *Ksiuczyk* (Rymut, 1999, s. 389). Do tej samej grupy semantycznej zaliczyć można formę *Krzcium* z wariantami: *Krzcium*, *Kściuk*, *Ksciuk*, *Kszczuk*, *Krztuk* oraz *Ksztuk*. Derywowano ją od podstawy *krzcium* 'palec, którym się chrzcilo'. Ta postać była formą pierwotną (Boryś, 2005, s. 227). W tym samym polu semantycznym znajdują się współczesne nazwiska *Palec* z derywatami: *Paluch*, *Palluch*, *Palucha*, *Paluchow*, *Paluszek*, *Paluszenko*, *Paluszak*, *Paluszczak*, *Paluszka*, *Paluszko* czy *Paluszuk*, *Palushek*. W SSNO odnotowano także formy *Palczek*, *Paleczko*, *Palczyk* (por. SEMot I, s. 205).

Warto podkreślić, że wpływ na tworzenie protonazwisk od wyrazu *ręka* (też *dłoń*, *kciuk* itp.) miały wielkość, kształt oraz deformacje, stany chorobowe czy cechy wrodzone.

3. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ RĘKI I JEJ ELEMENTÓW NA GRUNCIE NIEMIECKIM

W języku niemieckim polskiemu terminowi *ręka* odpowiada rzeczownik *Hand*. Występuje ona parzyście: *die linke Hand*, *die rechte Hand* 'prawa, lewa ręka', co wywiera wpływ, podobnie jak w języku polskim, na konceptualizację przymiotników antropimicznych. Protonazwisko *Link(e)* z wariantami *Linck(e)*, *Linncke* mogło być derywowane od przymiotników: śrwniem. *linc* oraz śrdniem. *link* 'lewy' na określenie leworęcznego człowieka (Zoder, 1968, t. II, s. 63). To samo dotyczy mian *Lynker*, *Glink*, także *Lenke*//*Lencke*. W Bawarii zaś występują formy odprzezwickowe *Teng*, *Deng*, *Denk* wyrażające ten sam sposób nominacji od gwarowego rzeczownika *tenk* na oznaczenie leworęcznego (Kunze, 1997, s. 145). W dialekcie dolnoniemieckim natomiast na określenie człowieka posługującego się lewą ręką używa się słowa *lucht* (Zoder, 1968, t. II, s. 145), stąd protonazwiska *Lucht*, *Luchterhand*, *Luchter*, *Luchtmann*, *Lugt*, *Lochte*².

Podobnie jak w języku polskim czynnikiem wpływającym na tworzenie niemieckiej nazwy osobowej od somatyzmu *ręka* jest nieprototypowość jej cechy fizycznej: wielkość, kształt oraz deformacje, stany chorobowe czy cechy wrodzone. Mogła być ona zatem: 'eine große, kleine, breite, dicke, fleischige, schwielige, harte, knochige, grobe, magere, weiche, welke, dickgeäderte, aufgesprungene, blaugefrorene, zerschundene Hand' (DWDS)³. Także konceptualizacja ręki jako

² Mogły one być utworzone także od nazw miejscowych typu *Lencke*//*Lenke* oraz *Lochte* (Kunze, 1997, s. 145).

³ W tłumaczeniu na język polski: duża, mała, szeroka, gruba, mięsista, zrogowaciała, twarda, koścista, szorstka, chuda, miękka, uschnięta, żyłasta, popękana, zsiniała, posiniaczona.

narzędzia pracy, które charakteryzuje człowieka ze względu na posiadane umiejętności, mogła wywierać wpływ na tworzenie nazw osobowych przez użycie metaforyczne bądź metonimiczne: *ein Werk von seiner Hand* 'dzieło jego ręki, jego samego'; *ein Bild, von eigener Hand gemalt* 'obraz namalowany własnoręcznie'; *eine Ausgabe letzter Hand* 'ostatnie wydanie dostarczone przez samego autora' (DWDS).

Ręka (niem. *Hand*) pojawia się również we frazeologii dotyczącej miar długości lub szerokości: *die Tür steht kaum eine Hand breit offen* 'drzwi są otwarte ledwo na szerokości ręki'; *das ist ein eine Hand breiter Saum* 'to jest rąbek szeroki na jedną rękę'; *der Saum ist zwei Hand breit* 'rąbek ma szerokość dwóch dłoni'; *der Fleck ist kaum eine Hand groß* 'plamka jest ledwie wielkości dłoni' (DWDS). Nazwisko *Hand(t)* może mieć zatem charakter odprzezwickowy, odzwierciedlający sposób postrzegania człowieka opisany powyżej. Pojawia się także w przegłoszonej formie *Händle* oraz *Rothändle* (Brechenmacher, 1847, t. I, s. 646), derywowanej za pomocą sufiksu *-le* charakterystycznego dla północnej i środkowej Badonii oraz Witembergii (Bach, 1978, t. II/2, s. 142). Ta ostatnia podkreśla dodatkowo stany chorobowe dłoni protoplasty nazwiska, podobnie jak forma *Rothender*. Z kolei nazwisko *Gradehandt* (*Grade* < śrwniem. *gerade* 'gewandt', tj. 'zręczny'; Kluge, 1999, s. 315) wskazuje na pierwotne przezwisko oznaczające zręcznego rzemieślnika (Zoder, 1968, t. I, s. 601).

Dłoń (niem. *Hand*) może być zaciśnięta w pięść, czyli niem. *Faust*. Utrwalona jest w języku niemieckim konceptualizacja pięści jako „narzędzia kontaktu” z drugim człowiekiem, uwidoczniła we frazeologizmach: *das passt wie die Faust aufs Auge* 'pasuje jak pięść do oka' (odpowiednik pol. *pasuje jak pięść do nosa*) (SFWP, s. 450); *eine (eiserne) Faust im Nacken spüren* 'czuć żelazną pięść na szyi' (być pod presją, pod przymusem); *die Fäuste in der Tasche ballen* 'zaciskać pięści w kieszeni' (tłumić złość); *die Faust (nach jmdm., etw., gegen jmdn., etw.) ballen, schütteln* 'zaciśnąć pięść (na kogoś, coś, przeciwko komuś, czemuś)' (DWDS). Być może to „narzędzie kontaktu” stanowi odległy trop kulturowo-językowy, występujący obok funkcji jednostki miary długości czy szerokości, za pomocą którego od somatyzmu derywowano przezwisko antroponimiczne *Faust*, które dało początek późniejszemu nazwisku. Obok niego występuje forma wariantywna *Fust*, charakterystyczna dla dialektów dolnoniemieckich (śrwniem. *füst* DWDS), oraz derywaty *Feustel* i *Feistel*. Powstały one w wyniku procesów fonetycznych, w których dyftong *au* wskutek przegłosu przeszedł w *äu*, następnie w *eu*, mógł też przejść w *ei* (Mettke, 1970, s. 51; Zoder, 1968, t. I, s. 470). Obie formy derywowano za pomocą zdrabniającego sufiksu *-el*.

W procesie tworzenia przezwisk antroponimicznych ważną rolę odgrywały kształt i wielkość analizowanych somatyzmów. W taki sposób powstało proto-nazwisko *Daume*, derywowane od leksemu *Daumen* 'kciuk'. W antroponimii

niemieckiej występują warianty fonetyczno-pisowniane tego nazwiska: *Daum*, *Duhm*, *Duhme*, pochodzące z rozwoju średniem. *dūme* 'kciuk' (Zoder, 1968, t. I, s. 345). Rudolf Zoder notuje jego najstarsze poświadczenia z datą 1253: *Eylardo Dumeke*; 1262: *Eylhardus Dhume* (1968, t. I, s. 345). Kciuk używany był jako jednostka miary długości (1 cal). W tym samym polu semantycznym znajduje się nazwa osobowa *Finger* (< średniem., średniem. *vinger* 'palec'; 1345: *Thileke Vinger*; Zoder, 1968, t. I, s. 489) oraz forma deminutywna *Fingerle* (1380: *Henricus Vingerli zu Freiburg*; Brechenmacher, 1847, t. I, s. 466) derywowana za pomocą sufiksu *-le* charakterystycznego dla północnej i środkowej Badenii oraz Wirtembergii (Bach, 1978, t. II/2, s. 142). Na conceptualny obraz człowieka z charakterystyczną cechą somatyzmu związanego z ręką wpływa również defekt tej części ciała lub jej brak. Protonazwisko *Fingerlos* 'bez palca' z formą wariantywną *Fingerloos* (1762: *Matth. Fingerlos*; Brechenmacher, 1847, t. I, s. 466) wskazuje na brak lub defekt tej części ciała.

4. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ NOGI I JEJ ELEMENTÓW NA GRUNCIE POLSKIM

Wśród nazwisk od przezwisk określających nieprototypowe cechy desygnatu znaczną grupę tworzą derywaty semantyczne powstałe od rzeczownika *noga*. Została ona zdefiniowana przez Samuela Lindego jako 'właściwe narzędzie chodzenia, na którym wspiera się ciało. Nogi człowiecze złożone są z uda, piszczeli i stopy pięcpalczystej (przednia część nogi, przyszwia, tylna; pięta)' (SL III, s. 351). Z kolei w SJPDor *noga* to 'kończyna dolna u ludzi, u zwierząt: odnóże'. Zatem tę zewnętrzną część ciała można przedstawić za Anną Wierzbicką (1975, s. 96) w postaci modelowej definicji, w której *nogi* określa się jako 'podłużne dolne części ciała'. „Nogi odgrywają rolę w przenośniach języka jako członki, na których człowiek stoi” — pisze Antoni Krasnowolski (1905, s. 68). Ta właściwość znalazła odzwierciedlenie we frazeologii. Zwrot *ktoś zerwie się na równe nogi* informuje o nagłym, szybkim i gwałtownym przyjęciu postawy pionowej (SFWP, s. 445). Z kolei frazeologizm *ktoś wstał lewą nogą z łóżka* tłumaczy złe samopoczucie spowodowane przypisywaniem lewej stronie negatywnej konotacji (Krawczyk-Tyrpa, 1987, s. 80). Zwrot *ktoś stanie na nogi // na nogach* (SFWP, s. 443) niesie metaforyczne znaczenie: 'czyjaś sytuacja materialna ulegnie poprawie, ktoś stanie się niezależny finansowo'. Takie asocjacyjne postrzeganie motywowane jest faktem, że człowiek słaby i chory leży, a silny i zdrowy może stać. Wreszcie *ktoś może kogoś postawić na nogi*. Ten zwrot zawiera kilka znaczeń: 1. 'obudzić kogoś'; 2. 'pomóc wyjść komuś z biedy'; 3. 'wyleczyć kogoś'; 4. 'rozniewać kogoś' (SFWP, s. 440–441). Rzeczownik *noga* jako instrument walki stał się podstawą zwrotu *ktoś broni się rękami i nogami*

przed kimś, czymś (SFWP, s. 442). Leksem *noga* występuje również we frazeologizmie wskazującym, że ktoś jest krańcowo wyczerpany, czyli *ktos chodzi na ostatnich nogach* (SFWP, s. 438), oraz w zwrocie odnoszącym się do szybkiego przemierzania przestrzeni: *ktos robi coś na jednej nodze* (SFWP, s. 438). W niektórych konstrukcjach nogi występują w roli wykonawcy czynności: *nogi same niosą* (WSF, s. 287), co oznacza uczucie braku zmęczenia, wysiłku u idącego, maszerującego, *nogi odmawiają posłuszeństwa* 'o stanie, gdy się nie ma sił, żeby iść' (SF I, s. 560). Zwrot *żywa noga nie ujdzie* (SF I, s. 518) oznacza, że żaden człowiek nie wyjdzie cało, nie wyjdzie żywy. *Noga* jest więc w wielu kontekstach semantycznie bliska rzeczownikowi *człowiek*. Czasem wręcz metaforycznie wyraża ludzkie cechy, np. zwrotu *być nogą* (SF I, s. 515) używa się, mówiąc lekceważąco o człowieku niezdarnym, nieenergicznym, ślamazarnym i niezręcznym. Nogi mogły być za długie, za krótkie, krzywe. Ich wygląd wpływał na negatywną waloryzację, a w rezultacie — na powstanie przezwisk. Do nich należy nazwa osobowa *Noga* notowana już w 1392 roku (SSNO IV, s. 70) z wariantem graficznym *Nogga*. Za pomocą formantów *-ał*, *-ała* tworzone derywaty takie jak *Nogał*, *Nogała*, nacechowane ekspresywnie, z odcieniem niechęci czy ironii (Skowronek, 2001, s. 145–146). Sufiksy te przywołują najpewniej kognitywne pojęcie negatywnych emocji i związanego z tym ujemnego wartościowania. Podobną funkcję pełniły formanty *-as*, *-aś*: *Nogas*, *Nogaś*, *-oń*: *Nogoń*. Sufiks *-at* tworzy przymiotniki odrzeczownikowe charakteryzujące nosiciela cechy, stąd protonazwisko *Nogat*. Z kolei nazwisko *Nogaj* pochodzi od równobrzmiącego apelatywu zdefiniowanego jako 'człowiek mający długie nogi, wysoki' (Spół XVIII, s. 492). Takie samo znaczenie nosi rzeczownik *nogał* (Spół XVIII, s. 492), od którego pochodzą protonazwisko *Nogał* i formy pochodne: *Nogalczyk*, *Nogalewski*, *Nogalik*.

Środkowa część nogi, gdzie może się ona zginać, tworzy kolano (Wierzbicka, 1975, s. 96). S. Linde zdefiniował je jako 'średnie przegięcie nogi, z jednej strony wypukłe z kością ruchawą, z drugiej strony wklęsłe' (SL II, s. 401). Przyjmuję, że człony tych definicji odpowiadają semom, które za A. Krawczyk-Tyrpą (1987, s. 34) nazywam topograficznymi, anatomicznymi i funkcyjnymi. Wyrażenie *środkowa część nogi* mówi o lokalizacji kolana i pełni funkcję topograficzną, natomiast określenie typu: *wypukłe, wklęsłe, bez włosów*, wskazujące na wygląd, podkreślają funkcję anatomiczną, z kolei określenie *część ciała, która może się zginać*, mówi o funkcji, jaką ono pełni (Krawczyk-Tyrpa, 1987, s. 34). Znajduje to odzwierciedlenie we frazeologii: *głowa łysa jak kolano* 'o kimś kompletnie łysym' (SF I, s. 412). Tu sem 'brak włosów' jest składnikiem znaczenia leksemu kolano. Można *przed kim padać na kolana* (SF I, s. 333), czyli 'czcić kogo, mieć dla kogo wielkie uznanie'. Tu widoczny jest sem 'kolano się zgina'. Z kolei zwrot *strzyka kogo w kolanie* // *w kolanach* informuje, że 'ktoś odczuwa kłujący ból' (SF I, s. 333).

Kolano mogło ulec urazom i deformacjom, być spuchnięte, obrzmiałe, powodować ograniczenia w poruszaniu się. Te cechy mogły wpłynąć na powstanie protonazwiska *Kolano*, które w SSNO (III, s. 48) zostało odnotowane z datą 1400: *Mattiam Kolano de Vleyssye*. Utworzone od niego derywaty pełniły często funkcję patronimiczną: *Kolanczuk, Kolaniewicz, Kolaniec, Kolanczyk* (Skowronek, 2001, s. 133). Nazwisko *Kolanko* z jednej strony mogło pełnić funkcję patronimiczną, z drugiej — deminutywną i pochodzić od rzeczownika *kolanko*.

Protonazwiska były także tworzone od apelatywu *stopa*. Ta część nogi może być *drobna, gruba, kształtna, lewa, prawa, lekka, ciężka, twarda, utoczona, zgrabna, wąska, szeroka* (SF II, s. 216). Może też służyć jako jednostka miary odległości między częściami ciała. Krańcowymi punktami ciała ludzkiego na osi pionowej są głowa i stopy, stąd wyrażenie *od głów do stóp*. Wyrażenie odległości pomiędzy nimi niesie znaczenie 'całkowicie, w pełni' (Krawczyk-Tyrpa, 1987, s. 56). A. Krawczyk-Tyrpa podkreśla, że w gwarach zachowało się użycie nazw somatyzmów w funkcji jednostek miary długości (1987, s. 59). Dawne jednostki miary wykorzystano zaś w ironicznym powiedzeniu: *kawał chłopa: łokieć i stopa*. Zatem w tworzeniu przezwisk antroponimicznych od tego somatyzmu decydującą rolę odegrał wygląd zewnętrzny. Nazwa osobowa *Stopa* została odnotowana po raz pierwszy w 1427 roku: *Johannes Stopa Petri de Cowalewo* (SSNO V, s. 213). Wcześniej pojawiają się jednak derywaty *Stopak* 1375 i *Stopacz* 1393 (SSNO V, s. 213). Forma *Stopaj* jest nacechowana ekspresywnie, utworzona została bowiem za pomocą sufiksu *-aj* o zabarwieniu ujemnym, odnotowanym wśród nazwisk odapelatywnych (Bubak, 1986, s. 60, 67).

Podobnie *pięta* wywołuje różne asocjacje, niektóre związane z wyrażeniem odległości, np. S. Linde (SL IV, s. 117) notuje wyrażenie *od głowy do pięty*, Skorupka (SF I, s. 677) w postaci *od pięty do karku*. Inne w sposób metaforyczny mówią o lekceważeniu kogoś, na co wskazuje eufemistyczny zwrot *ktoś ma kogoś, coś w pięcie* (SF I, s. 677). Zwrot *pokazuje pięty* (SF I, s. 677) oznacza ucieczkę, natomiast frazeologizm *(żeby) komuś poszło w pięty* wyraża życzenie, aby komuś coś dokuczyło, dało się we znaki (SF I, s. 677–678). Za pomocą tego somatyzmu zbudowano także porównanie *mieć więcej w pięcie rozumu niż ktoś inny w głowie* (SF I, s. 677). Jak zauważa Michał Głowiński (1975, s. 111): „Porównania pozwalają wydobyć nowe odcienie znaczeniowe ze słów, pozwalają odnieść to, co nieznane, do tego, co znane, pozwalają abstrakcję sprowadzić do konkretnego, rzecz niewyobrażalną — do wyobrażalnej”. Pięta mogła być koślawą, płaską bądź krzywą. W konceptualizacji protonazwisk te cechy odgrywały dużą rolę. Najstarszy zachowany zapis nazwy osobowej *Pięta* datowany jest na 1352 rok (SSNO IV, s. 250). Warto zwrócić uwagę, że derywaty *Piętala, Piętara, Piętaj*, utworzone za pomocą sufiksów *-ala, -ara, -aj*, są nacechowane ekspresywnie, z odcieniem niechęci (Skowronek, 2001, s. 145–146).

5. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ NOGI I JEJ ELEMENTÓW NA GRUNCIE NIEMIECKIM

W języku niemieckim słowo *Bein* 'noga' pierwotnie oznaczało 'kość' (Kluge, 1999, s. 94), co nadal można dostrzec w rzeczownikach takich jak: *Nasenbein* 'kość nosowa' lub *Ausbein* 'mięso z kością, fragment nogi przedniej lub tylnej, pozyskiwany z tuszy wieprzowej', w idiomach: *jemandem durch Mark und Bein gehen* 'przenikać kogoś do szpiku kości' czy nazwisku *Beinhauer* (Zoder, 1968, t. I, s. 216). Później leksem *Bein* nabrał znaczenia 'kończyna dolna u ludzi', co zauważyć można w nazwiskach z członami *Hase-*, *Hol-* wskazujących na wykrzywienie nóg na zewnątrz, z członem *Strack-* o znaczeniu 'prosty' czy *Korte-* 'krótki': *Hasebein* (< śrwniem. *hase* 'zając'; Lex, s. 82; 1508: *Georg Hasbein*; Brechenmacher, 1847, t. I, s. 657), *Holbein* (< śrdniem. *hole* 'wkłęsły'; Zoder, 1968, t. I, s. 761), *Strackbein* (< śrdniem. *strack* 'prosty'; Kunze, 1998, s. 145), *Kortebein* (< śrdniem. *kort* 'krótki'; 1585: *Tileke Kortebein*; Zoder, 1968, t. I, s. 956).

Z kolei wyraz *Fuss* 'stopa' znalazł odzwierciedlenie w równobrzmiących nazwiskach z wariantem dolnoniemieckim *Fot* // *Foth*, ponadto widoczny jest w derywatach o funkcji deminutywnej takich jak *Füßl*, *Füßli*. Utworzone zostały one za pomocą sufiksu *-l* i jego wariantu *-li* występującego dialektalnie na południowo-zachodnich obszarach Niemiec (Bach, 1978, t. II/2, s. 142). Stopa (niem. *Fuss*) mogła być zdeformowana, np. końsko-szpotawa, w związku z czym ze śrwniem. przezwiska *kûle-fuoz* powstało nazwisko *Kaulfuß* (Zoder, 1968, t. I, s. 859) oraz w sposób metaforyczny miano *Gugelfuß* (< śrwniem. *gugel* 'kapitur'; przenośnie o nodze końsko-szpotawej; Kunze, 1998, s. 145). Mogła mieć również widoczne płaskostopie, stąd protonazwisko *Dalfuß* (< śrdniem. *dalen* 'opadać, stawać się niższym'; Zoder, 1968, t. I, s. 337), być wąska lub szeroka. Owe cechy znalazły odbicie w nazwiskach: *Schmalfuß* (< śrwniem., śrdniem. *smal* 'wąski'; Zoder, 1968, t. II, s. 529), *Breitfuß* (< śrwniem. *breite* 'szeroka'; Lex, s. 26; 1306: *Heinr. dictus Breytfuß*; Brechenmacher, 1847, t. I, s. 210). Stopa może także być uznawana za synonim nogi rozumianej jako kończyna od stawu biodrowego do stopy, co widoczne jest w dialektach południowych i zachodnich Niemiec (Kunze, 1998, s. 145) i zostało utrwalone w takich nazwiskach odprzezwiskowych, jak: *Rauchfuß* 'owłosiona noga' < śrwniem. *ruch* 'owłosiony, kudłaty, kosmaty' (Lex, s. 172), *Hinckfoot* 'utykająca noga', gdzie *foot* < śrdniem. *vôt* 'stopa', *Hincke* < śrdniem. *hinken* 'utykać' (Zoder, 1968, t. I, s. 748), *Krumfuß* 'krzywonogi' (1280: *Albertus Crumvot*; Zoder 1968, t. I, s. 991), *Ziegenfuß*, w tym złożeniu człon *Ziege* pochodzi ze śrwniem. *zîge* 'koza' (Lex, s. 335). Nosiciel owego nazwiska miał zatem być może protoplastą wyróżniającą się krzywymi nogami.

W polu semantycznym związanym z nazwami części ciała znajduje się również kolano, czyli niem. *Knie*. Mogło ono być: 'ein rundes, spitzen, zerschundenenes, steifes (Knie)', tzn. 'okrągłe, spiczaste, posiniaczone, sztywne'. Cechą wyróżniającą był także jego ruch: *jemandem zittern die Knie*, co znaczy, że komuś trzęsą się kolana. Na conceptualizację protonazwiska *Knie* składają się zatem przede wszystkim charakterystyczne cechy wyglądu zewnętrznego. Zoder (1968, t. I, s. 922) najstarsze poświadczenie datuje na 1553 rok: *Hinrich Knien dem kemenadiener*.

6. PODSUMOWANIE

Można stwierdzić, że językowy obraz ciała ludzkiego wynika z różnorodnych doświadczeń danej wspólnoty językowej. Trudno go opisać jako zbiór części, ponieważ — jak podkreśla Jolanta Maćkiewicz (2006, s. 15) — „stanowi (...) holistyczną całość (...), której nie da się zredukować do sumy jej części”. Zbiór spetryfikowanych nazwisk przynosi natomiast wiedzę z poziomu języka potocznego: opis ciała ludzkiego i jego części wnosi informacje o ich rozmiarach, kształcie i kolorze. Sposób opisywania tych form wskazuje na modelowy wzorzec nazywania człowieka na podstawie jego charakterystycznych cech wyglądu. Wartość ekspresywna tego typu nazwisk zależna jest od konotacji, jakie wywołują ich apelatywne znaczenia w świadomości odbiorcy. Analiza kontrastywna wykazała zaś w dużym stopniu podobny sposób kreacji omawianych nazw osobowych w języku polskim i niemieckim, co wynika z takiego samego postrzegania człowieka poprzez jego wygląd zewnętrzny podlegający wartościowaniu. Podobieństwa jak i różnice widoczne są w planie leksykalnym. Porównując frazeologię polską i niemiecką, odnajdujemy zarówno przykłady jednostek całkowicie ekwiwalentnych pod względem składu leksykalnego, np. *die Faust ballen* // *zaciśnąć pięści*, jak i różniących się, zwłaszcza w kreowaniu obrazu metaforycznego: *das passt wie die Faust aufs Auge* 'pasuje jak pięść do oka' // pol. odpowiednik *pasuje jak pięść do nosa*.

SKRÓTY

gw. — gwarowy

łac. — łaciński

niem. — niemiecki

stp. — staropolski

śrdniem. — średnio-dolno-niemiecki

śrwniem. — średnio-wysoko-niemiecki

LITERATURA

- Bach, A. (1978). *Deutsche Namenkunde I. Die deutschen Personennamen* [German proper names I. German personal names] (T. 1–2). Heilderberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Bartmiński, J. (1993). Styl potoczny [Colloquial style]. W: J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski* (s. 115–134). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, J. (2007). *Językowe podstawy obrazu świata* [Linguistic bases of world image]. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego* [Etymological dictionary of Polish language]. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brechenmacher, J. (1847). *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen* [Etymological dictionary of German surnames] (T. 1–2). Görlitz: C.A. Starke Verlag.
- Breza, E. (1985). Nazwisko Pelczar [The surname Pelczar]. *Rocznik Gdański*, 45(1), 33–38.
- Bubak, J. (1986). *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego* [The process of shaping the Polish middle-class and peasant surname]. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Cieślikowa, A. (1998). Przewiska [Nicknames]. W: E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia* (s. 119–134). Warszawa–Kraków: Wydawnictwo IJP PAN.
- DWDS = Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. (red.). (n.d.). *Digitales Wörterbuch der Deutschen Sprache* [Electronic dictionary of the German language]. <https://www.dwds.de/wb/> (dostęp: 12.06.2023).
- Filar, D., Głaz, A. (1996). Obraz ręki w języku polskim i angielskim [The image of the hand in Polish and English]. W: R. Grzegorzycowa, A. Pajdzińska (red.), *Językowa kategoryzacja świata* (s. 199–220). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Giulianian, K., Kozarzewska, E. (1978). Ze studiów nad strukturą połączeń wyrazowych w językach wschodnio- i zachodniosłowiańskich [From studies on the structure of word combinations in Eastern and Western Slavic languages]. *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, 5, 357–68.
- Głowiński, M., Okopień-Sławińska, A., Sławiński, J. (1975). *Zarys teorii literatury* [Outline of the literary theory]. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Grzegorzycowa, R. (1999). *Pojęcie językowego obrazu świata* [The Linguistic Concept of World Image]. W: J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata* (s. 39–46). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Herrmann-Winter, R. (1990). *Kleines Plattdeutsches Wörterbuch* [Little Low German dictionary]. Rostock: Hinstorff Verlag.
- Krasnowolski, A. (1905). *Przenośnie mowy potocznej* [Metaphor in colloquial speech] (T. 1–2). Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.
- Krawczyk-Tyrpa, A. (1987). *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała* [Somatic phrases in Polish dialects. Phrasal expressions of meaning motivated by features of body parts]. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kunze, K. (2004). *Dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet* [Dtv atlas of proper names. First names and surnames in German-speaking areas]. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1988). *Metafory w naszym życiu* [Metaphors in our lives] (T. Krzeszowski, tłum.). Warszawa: PIW.
- Lbn = Lübben, A., Schiller, K. (1875–1881). *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* [Dictionary of Middle Low] (T. 1–6). Bremen: Verlag von J. Kühmann's Buchhandlung.
- Lex = Lexer, M. (1981). *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch* [Pocket dictionary of Middle-High German]. Stuttgart: S. Hirzel Verlag.
- Lyons, J. (1989). *Semantyka* [Semantics] (T. 2; A. Weinsberg, tłum.). Warszawa: PWN.
- Maćkiewicz, J. (2006). *Językowy obraz ciała* [Linguistic image of the world]. Gdańsk: Wydawnictwo UG.

- Mettke, H. (1970). *Mittelchohdeutsche Grammatik* [Grammar of Middle High German]. Leipzig: Veb Bibliographisches Institut.
- Rutkowski, M. (2007). *Nazwy własne w strukturze metafory i metonimii: proces deonimizacji* [Proper names in the structure of metaphor and metonymy: the process of deonymization]. Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Rymut, K. (1999–2001). *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny* [Polish surnames. Historical-etymological dictionary] (T. 1–2). Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Rymut, K. (2003). *Słownik nazwisk używanych w Polsce na początku XXI wieku* [Dictionary of surnames used in Poland in the early 21st century] [Dokument elektroniczny]. Kraków: IJP PAN.
- SEMot I = Cieślíkowa, A. (oprac.). (2000). *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych* [Etymological-motivational dictionary of Old Polish personal names] (T. 1). Kraków: IJP PAN.
- SF = Skorupka, S. (1985). *Słownik frazeologiczny języka polskiego* [Phrase dictionary of the Polish language] (T. 1–2). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SFWP = Bąba, S., Liberek, J. (2002). *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny* [Phrase dictionary of the contemporary Polish language]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- SGPKar = Karłowicz, J. (1900–1911). *Słownik gwar polskich* [Dictionary of Polish dialects] (T. 1–6). Kraków: Akademia Umiejętności.
- SJPSzym = Szymczak, M. (red.). (1988–1989). *Słownik języka polskiego* [Dictionary of the Polish language] (T. 1–3). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SJP PWN = Wydawnictwo Naukowe PWN. (red.). (n.d.). *Słownik języka polskiego PWN* [PWN dictionary of the Polish language]. <https://sjp.pwn.pl/> (dostęp: 22.03.2023)
- SJPDor = Doroszewski, W. (red.). (1958–1969). *Słownik języka polskiego* (wersja elektroniczna). PWN. <https://doroszewski.pwn.pl/> (dostęp: 22.03.2023)
- Skowronek, K. (2001). *Współczesne nazwisko polskie* [Modern Polish surnames]. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- SL = Linde, S. (1994–1995). *Słownik języka polskiego* [Dictionary of the Polish language] (T. 1–6). Warszawa: Wydawnictwo „Gutenberg Print”.
- Spol = Mayenowa, M. (red.). (1988). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [Dictionary of the Polish language of the 16th century] (T. 18). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- SSNO = Taszycki, W. (red.). (1965–1987). *Słownik staropolskich nazw osobowych* [Dictionary of Old Polish personal names] (T. 1–7). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SSt VI = Urbańczyk, S. (red.). (1970–1973). *Słownik staropolski* [Old Polish dictionary] (T. 6). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wierzbička, A. (1975). Rozważania o częściach ciała [Considerations on parts of the body]. W: E. Janus (red.), *Słownik i semantyka. Definicje semantyczne* (s. 91–103). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- WSF = Kłosińska, A., Sobol, E., Stankiewicz, A. (oprac.). (2005). *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami* [The large PWN phraseological dictionary with proverbs]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ziajka, B. (2014). *Językowo-kulturowy obraz świata społeczności wiejskiej utrwalony w przezwiskach i przydomkach* [Linguistic-cultural world image of rural society preserved in nicknames]. Kraków: IJP PAN.
- Zoder, R. (1968). *Familiennamen in Ostfalen* [Surnames in Ostfalen] (T. 1–2). Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.

SUMMARY

THE LINGUISTIC-CULTURAL IMAGE OF PARTS OF THE HUMAN BODY (THE HAND, THE LEG
AND THEIR ELEMENTS) PRESERVED IN GERMAN AND POLISH SURNAMES

The subject of this article is the linguistic-cultural image of external parts of the human body demonstrated in the light of selected Polish and German surnames taken from anthroponymic lexicons. The linguistic image of the human body results from the various and unrepeatable experiences of a given linguistic community and constitutes an exceptional image. Through its analysis, it is possible to discover the psychosocial mechanisms reflecting the manner of perception and conceptualisation of somatic units such as: hand and leg embraced in a broader conceptual framework of the entire human body. The collection of preserved surnames imparts, on the one hand, knowledge at the level of colloquial language: description of the human body and its parts provides information on its dimensions, shape and colour; on the other hand, it indicates its metaphorical use, creating a model of nomination of a person on the basis of characteristic features of appearance or the connotations invoked by their appellative meaning in the receiver's awareness, further influencing the expressive value of this type of surname. A contrastive analysis has indicated a similar manner of creation of the mentioned personal names in Polish and German, which results from the same perception of people through their external appearance subject to evaluation.

Keywords: onomastics, anthroponymy, linguistic image of the human body, Polish surnames, German surnames